

ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК СПОСІБ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗНАКІВ

БОРТНЯК Анастасія Федорівна - здобувач кафедри теорії та історії держави і права
ЛьвДУВС

УДК 340.12

В контексте права преимущественно рассматривают правоотношения как разновидность коммуникации. Автор углубила такой подход и предложила рассмотреть средства, благодаря которым происходит правовая коммуникация, в частности правовые знаки. Благодаря функциональному назначению правовых знаков возможна передача информации от государства социальным субъектам (в форме правовых норм), а также между самими социальными субъектами, которые переводят коммуникацию в предметную деятельность – правоотношения.

Ключові слова: адресант, адресат, мовлення, модель, право, правова дійсність, правова комунікація, правова поведінка, правовий знак, сприйняття.

Постановка проблеми

Сприймаючи правове мислення як спосіб відтворення правової реальності та правосвідомість як засіб творення правових знаків, наступним елементом вивчення психосеміотики правовідносин логічно має стати механізм реалізації цих знаків. Таким механізмом є не що інше, як правова комунікація. Тому **мета даної статті** – продемонструвати правову комунікацію як спосіб функціонування правових знаків.

Стан дослідження

Проблему співвідношення мислення, свідомості, поведінки, спілкування і знаків як засобів, завдяки яким відбуваються всі названі вище процеси, до певної міри досліджували в різних наукових сферах – психо-

логії, соціології, комунікативістиці, лінгвістиці й навіть юриспруденції. Ми ж введемо цю проблематику в контекст психосеміотики.

Виклад основних положень

Говорячи про комунікативний підхід до розуміння правовідносин, насамперед слід згадати комунікативну теорію права А.В. Полякова та теорію діалогу в праві І.Л. Честнова.

А.В. Поляков одним із перших з-поміж російських науковців, які досліджували проблеми права та його функціонування в суспільстві, підкреслив комунікативну, а отже, й поведінкову спрямованість права. Адже право (хоча слід зауважити, що дослідник здебільшого послуговувався поняттям «закон») покликане впорядковувати комунікативні дії та дискурсивне взаєморозуміння в межах конкретної правової реальності, базуючись в основному на глибинному рівні суспільних відносин як різновиду комунікативних взаємозв'язків [див. 1].

Відомий російських теоретик права І.Л. Честнов, базуючись на діалогічному підході М.М. Бахтіна, М. Бубера, Ф. Розенцвейга, О. Розенштока-Хюссі, а також діалогічних ідеях у семіотиці Ю.М. Лотмана, Б.А. Успенського та інших, розглядає право як діалог в діахронному (історичному) і синхронному вимірі, подаючи механізм відтворення права і розуміючи при цьому діалог, насамперед, онтологічно; робить висновки про діалогічність соціального буття

і правової дійсності [див.: 2]. Цей учений говорить про так званий внутрішній діалог права (у процесі взаємоузгодження норм під час становлення правової системи), багатоголосся (через наявність протилежних моментів, ідеального та реального, належного і наявного), діалог з іншими соціальними явищами (економікою, політикою, культурою), діалог зі суспільством загалом як метасистемою і трансцендентною основою права.

Серед українських філософів-комунікативістів особливої уваги заслуговує А. Єрмоленко, який акцентує на високому рівні інтерсуб'єктивності, що властива суспільній комунікації і є «щонайважливішою сполучною ланкою між різними, багато в чому протилежними течіями кінця XIX і XX століть: антропологією Фейєрбаха, прагматизмом Пірса, діалогічною філософією від Ебнера до Бубера, феноменологією пізнього Гусерля, екзистенціалізмом Гайдегера, Ясперса і Сартра, філософією мови пізнього Вітгенштайна, герменевтикою Гадамера» [3, с. 467]. Інтерсуб'єктивність правової комунікації підтверджує ідею можливості формування завдяки праву певної комунікативної спільноти, у межах якої можлива осмислена аргументація правовідносин.

Ще один сучасний український дослідник комунікації Ф. Бацевич вважає комунікацію різновидом дискурсу, і саме ця її властивість, на його думку, виявляє «здоровий» практичний розум (глузд) людини; індивіди можуть обговорювати, обґрунтовувати й інституювати різноманітні норми та цінності співжиття, доходити порозуміння у сучасному складному, насиченому взаємопротилежними дискурсами суспільства [4, с. 52].

Найбільш вдалим комплексним науково-теоретичним аналізом та вивченням ключових напрямів оптимізації регулювання правової комунікативної діяльності стало дослідження А.С. Токарської. Зокрема, вона запропонувала вивчення комунікативної діяльності в контексті функціонування суспільства як динамічного системного утворення, що самоорганізується через комунікативну регуляцію [див. 5].

Питання можливості використання взаємозв'язку мовлення і поведінки у кон-

тексті формування правомірної поведінки індивіда порушувала також О.М. Балинська, яка дала науково-теоретичне обґрунтування застосуванню методології вербального біхевіоризму у діяльності органів внутрішніх справ, зокрема у процесах правової комунікації – одного із засобів формування правомірної поведінки соціального суб'єкта. Зокрема, вона визначила правову комунікацію як «процес конструювання моделей інтерпретації право-норм у процесі продукування правової поведінки; своєрідну інтеракцію, що охоплює комплекс елементарних понять правового мовлення і рефлексивної дії, а також орієнтована на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правомірність» [6, с. 66].

Долучивши до філософії права та філософії комунікації семіотику, О.М. Балинська розвинула комунікативну теорію права. Правова комунікація з позиції семіотики, на її думку, є пізнавальним (когнітивним) процесом, що здійснюється із задіянням правосвідомості, правового світогляду, досвіду, правових звичаїв і традицій як репрезентативних проявів того, що було попередньо змодельоване у праві [7, с. 177]; а також (як процес знако-розуміння) є не так наближенням до розкриття ідентичності замислу право-творця, законодавця, як швидше співавторством, конструюванням моделей трактування право-норм у процесі продукування правової поведінки [7, с. 211].

Адаптуючи всі ці концепції правової комунікації до психосеміотики правовідносин, необхідно наголосити на тому, що правова комунікація є, насамперед, процесом реалізації правових знаків. Адже саме під час комунікації знак набуває своїх знакових властивостей як таких. «Знаки виникають тільки там, де є люди і де ці люди спілкуються. Все що завгодно може стати знаком, але тільки в ситуації спілкування», наголошують сучасні російські лінгвісти Г.Є. Крейдлін та М.А. Кронгауз [8, с. 51].

Правова комунікація, за спрощеним її розумінням, полягає у передачі інформації, певних повідомлень від держави громадянам, а також сприйнятті її через відповідну

поведінкову реакцію. Будь-яка передача інформації відбувається за допомогою знаків. Зазвичай для цього використовують природну мову (тобто слова), але можливе використання й інших знаків (дорожні знаки, формені знаки розрізнення, державні відзнаки та інше).

Коли ми говоримо про різні знаки, то йдеться про такі, як, скажімо,

1) дактильні знаки мови глухонімих, 2) загальноприйняті жести в межах певної культури чи цивілізації, 3) демонстраційні знаки тварин, 4) грошові та товарні знаки (логотипи), 5) державні відзнаки – ордени, медалі, стрічки, підвіски, пояси, 6) позиціональні знаки – регулювання дорожнього руху, морська навігація, суддівство у спорті. У правових відносинах ці знаки також важливі, тому не помилкою буде стверджувати, що чим більше типів знаків знає соціальний суб'єкт, тим ширший у нього кругозір. Особливо це стосується правників, яким доводиться стикатися з різними знаками, залишеними на місці події чи злочину. Ось як про це пишуть, наприклад, російські семиотики Г.Є. Крейдлін та М.А. Кронгауз: «Часто людина знаходить спілкування там, де насправді його, можливо, немає. Згадаймо про ненавмисне спілкування на місці злочину злочинця зі слідчим. Розглядаючи докази та залишені сліди як знаки вчиненого злочину, детектив немовби вступає в якість адресата в діалог зі злочинцем усупереч волі останнього. Він отримує інформацію за знаками-доказами, які випадково залишив злочинець, тобто свідомого відправника повідомлення і нормального спілкування тут просто нема» [8, с. 105].

Знаки, тим більше правові, не виникають самі по собі, їх створюють люди. Будь-яка річ може стати знаком чи, точніше, його формою (варто лише наповнити цю форму певним змістом, тобто «домовитися», що слід під нею розуміти, що вона буде означати). У цьому випадку можна створювати знаки двома способами. По-перше, можна взяти вже наявну річ і надати їй певного змісту; без домовленості про її значення ця річ знаком не буде (біла лінія сама по собі нічого не означає, але якщо вона проведена посередині дороги, це знак дорожньої розмітки, що

забороняє виїжджати на суміжну частину дороги; окремо зображені чаша і змія нічого доброго не передбачають, а чаша, оповита змією, – символ медицини тощо). По-друге, можна створити спеціальну форму, що потрібна для вираження певного змісту і нічого більше (такими є правові терміни і поняття, дорожні знаки, формений одяг та інше). Правові знаки першого типу можна назвати природними, а другого – штучними [8, с. 61]. Однак і ті, й інші втрачають свою знаковість поза середовищем спілкування, поза контекстом їх використання для комунікації.

Крім природності чи штучності виникнення, є й інші критерії поділу знаків на види: 1) структура – дає підстави розрізняти знаки складні (наприклад, погон на формі офіцера, що складається зі смуг, зірочок, нашивок) та прості (зірка з цього погону); 2) застосовуваність – ділить знаки на самостійні (загальноживані слова) і несамостійні (терміно-поняття); 3) сприйняття – виокремлює знаки залежно від способу їх відчуття (зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові); 4) час функціонування – розрізняє миттєві (жестикація регулювальника, сигнали світлофору) й тривалі (грошові банкноти, писані норми та правила поведінки) та інше [див. 8, с. 64-71].

У контексті правових відносин можливі не тільки різні знаки, а й різні типи комунікації. Класична схема комунікації передбачає наявність двох суб'єктів – адресанта (відправника інформації) та адресата (приймає відправлене повідомлення). При цьому інформація у вигляді певних знакових носіїв повідомлень передається від однієї системи (індивіда чи групи осіб) до іншої. Залежно від типу знаків (мовні чи немовні) формується певний тип комунікації. Так, правова комунікація, що здійснюється завдяки вербальним знакам права (словесним правилам поведінки), вирізняється тривалістю в часі та просторі й може охоплювати значну кількість комунікантів: право, відтворене словесними знаками, діє протягом чинності його норм на всій території держави й щодо всіх її громадян. Натомість невербальні правові знаки діють тільки в момент їх сприйняття. Здебільшого йдеться про візу-

альне сприйняття інформації: регулювання дорожнього руху – спілкування інспектора (адресанта) з водіями та пішоходами (адресатами) щодо їх взаємоузгодженого пересування; проходження патрульних вулицями міста – спілкування міліціонерів (адресантів) з оточенням (адресатами) щодо виконання (чи готовності до виконання) першими певних службових функцій з охорони громадського порядку для других.

У семіотиці права відомий також інший підхід до типізації правової комунікації залежно від знаковості сприйняття її учасників. Тож залежно від того, кого розуміти «дійовими особами» правовідносин, саме право можна сприймати як 1) продукт мовленнєвої діяльності, 2) засіб мовленнєвого процесу, 3) стиль подачі інформації, 4) різновид комунікації [див.: 7, с. 219]. Правова комунікація в першому випадку зосереджена в напрямі впливу суспільства на формування права (учасники комунікації – суспільство і правотворець); другий випадок пов'язаний з діяльнісними характеристиками реалізації права (учасники комунікації обернено пропорційні – правотворець і суспільство); третій випадок демонструє різні вектори розуміння права: як монолог (наявний тільки адресант – правотворець), діалог (по суті це другий із розглянутих вище випадків), полілог (учасників комунікації безліч), внутрішнє мовлення (учасники комунікації реалізуються через правове мислення і правосвідомість), безсуб'єктну або багатовсуб'єктну комунікацію (учасники комунікації – неконкретизовані, різні комунікаційні спільноти).

Цей аспект дає підстави вважати основою філософії правової комунікації семіотику (науку про знаки та знакові системи), герменевтику (науку про тлумачення) і біхевіоризм (науку про поведінку), що відтворюють, відповідно, форму, зміст і реалізацію правових знаків. Семіотика відтворює правову дійсність ззовні; герменевтика передає внутрішній світ елементів правової дійсності; біхевіоризм означає механізми впливу двох попередніх аспектів правової реальності на поведінку соціального суб'єкта.

Тобто йдеться про дуалістичну властивість знака (форму і зміст) та його функціонування. Форма правового знаку – це

матеріальний об'єкт, відтворення відповідного елемента правової реальності, носій інформації про цей елемент, оболонка для сприйняття органами чуття. Зміст правового знаку – це значення, яке уособлює матеріальний об'єкт, інформаційна складова. Обмінюючись формами правових знаків, соціальні суб'єкти насправді обмінюються їх змістом. І тут важливе «золоте правило» правового знаку: його форма має бути зручною для передачі й нести однаково для всіх зрозумілий зміст. «Форма і зміст становлять дві обов'язкові сторони знаку. Форма знаку завжди передбачає конкретний зміст, а будь-якому змістові знаку надається конкретна форма. Знак існує тільки тоді, коли він має і форму, і зміст. Зі свого боку форма і зміст не можуть існувати одне без одного. ... Думка, не втілена у форму, так і не стане знаком. ... Дія, не насичена конкретним змістом, також не може бути знаком» [8, с. 55].

Взаємозв'язок між формою та змістом залежить від домовленості між людьми. Що стосується сфери правовідносин, то соціальні суб'єкти через право заздалегідь «домовляються», що певна річ (слово, поняття, термін) передаватиме такий-то зміст, після чого ця річ стає формою і разом з цим змістом утворює знак. У випадку з правом ідеться про «договір» між членами всього суспільства, громадянами всієї держави, які, будучи учасниками правовідносин як виду комунікації, повинні знати умови цього «договору» й чітко дотримуватися їх. Така домовленість про надання певним словам певного значення у межах правової дійсності може мінятися зі зміною суспільних відносин, вимог і норм, що регулюють ці відносини. Наприклад, можна говорити про нову сутність людини, всі видозміни якої можна класифікувати як: зміни тілесні (імплантація, трансплантація, зміна статі чи раси тощо); штучну людину (клонування, здобутки генної інженерії); штучний інтелект (біороботи, виокремлені комп'ютеризовані мозкові центри тощо) [див.: 9]. Зміни природи людини спричиняють виникнення нових взаємовідносин, а отже, і знаків, що їх відтворюють. Іноді «заміна» знаків здійснюється не шляхом соціалізації, а директивним (наказовим) способом. Прикладом цього

може бути заміна грошових знаків, введення нових дорожніх знаків та інше, що міняє умови попереднього «договору» і вводить нові. Однак повністю відмінити «суспільний договір» щодо права майже не можливо; для цього мають відбутися значні суспільні події (зміна конституційного ладу, політичного режиму і т. ін.).

Однак у будь-якому випадку феномен правової комунікації полягає у тому, що право як знакова система не може функціонувати поза правовідносинами між соціальними суб'єктами або окремим соціальним суб'єктом (наприклад, у випадку реалізації права власності, що може бути реалізованим навіть за наявності одного суб'єкта – власника). Крім такого функціонального підходу, важливим є також психологічний: згідно з ним, знаки мають чітко виражений імперативно-атрибутивний характер (поняття ввів Л.І. Петражицький [див. 10]). Іншими словами, правові знаки є результатом мисленевої діяльності людини і водночас засобом впливу на подальшу мисленеву діяльність, правосвідомість, правову поведінку. І в першому, і в другому підході чітко проявляється контекст взаємовідносин, що у сфері правовідносин є правовою комунікацією. Без екомунікації соціальних суб'єктів неможлива реалізація змісту правових знаків; і навпаки, через посередництво правових знаків стає можливою правова комунікація соціальних суб'єктів.

Залежно від того, як соціальні суб'єкти сприйматимуть значення правових знаків, відповідно відбуватиметься правова комунікація. Науковці у сфері семіотики права виокремлюють декілька підходів до пояснення такої взаємодії комунікантів.

Перший передбачає залежність правової комунікації від цілеспрямованості «мовлення» правових знаків, тобто наголошує на важливості адресанта, «автора» цих знаків. У цьому випадку доцільно згадати дві концепції мови – референційну (йдеться про парадигмальну презумпцію на сприйняття семіотичних середовищ (одним із яких, до речі, виступає сфера правовідносин) як самодостатньої реальності, позбавленої будь-якого впливу позасередовищних феноменів [11]) та конвенціональну (що констатує по-

передньо згадувану концепцію домовленості, яка обстоює сприйняття знаків як форму взаємного погодження їх значення [12, с. 62].-

О.М. Балінська, поєднуючи ці дві концепції, вважає, що право як система знаків однозначно має свої референти у правовій дійсності, що підтверджує його референційність, і водночас є конвенціональним, оскільки складається з понять, погоджених правовою спільнотою [7, с. 85].

Дещо близьким до цього типу сприйняття знаків є орієнтація їх на виконання комунікативного завдання – порозуміння чи впливу. Тут ідеться про теорію мовленнєвих актів Дж. Остіна, згідно з якою кожне повідомлення спрямоване на іллокутивність [13, с. 79] – порозуміння або перлокутивність [13, с. 130-131] – впливовість. Оскільки правові знаки є одним із видів соціальної інформації, що має інформаційний і водночас наказовий характер (тобто інформує соціальних суб'єктів не тільки про бажаний тип особистості та суспільної поведінки, а й про наслідки порушення правил, вимог, вказівок), то є всі підстави вважати комунікацію, що відбувається за їх участю, іллокутивним й перлокутивним процесом одночасно.

Другий підхід акцентує на провідній ролі адресата, тобто сприймача значення правових знаків. У цьому випадку на передній план виводиться не те, що закладено у знак, а те, як його сприйняв соціальний суб'єкт, якою була його поведінкова реакція. У межах правовідносин можлива правомірна або протиправна поведінка залежно від того, виконає соціальний суб'єкт «веління» правового знаку чи вчинить навпаки. О.М. Балінська щодо цього зазначає: «Ідентифікація можливостей і прагнень людини з правовим повідомленням залежить від взаємодії систем сприйняття, внутрішньої репрезентації і відтворення змісту розкодованої інформації через поведінку. Створення такої уніфікованої мови когнітивних структур мислення і людської поведінки змогла би звести до спільного знаменника розмаїття гносеологічних намірів, схем референції правової дійсності та способів мислення. Можна навіть говорити про адресатів правового повідомлення як певну змодельовану аудиторію, реакцією якої на сприйняту

інформацію має бути запрограмований (бажаний) тип поведінки» [7, с. 150].

Але в контексті цього підходу, зокрема його правомірного аспекту, можна розрізняти активне і пасивне сприйняття значення правового знаку. Дотримання вимог правового припису, переданого знаковим способом, передбачає пасивність поведінки, можлива навіть правомірна бездіяльність (утримання від певних дій). Натомість виконання, використання і особливо застосування означає активний тип поведінки. Але детальніше про це у наступному підрозділі. Звернемо увагу лише на те, що в усіх цих випадках однозначно йдеться про комунікативні відносини соціальних суб'єктів, що реалізуються на основі поведінкової інтерпретації правових знаків, які мають як вербальний (текст права), так і невербальний характер (наочні знаки).

Третій підхід передбачає «рівневість» протікання правової комунікації. Відповідно до семіотичного поділу типів взаємозалежностей між знаками та їх реципієнтами [див.: 14] можемо собі дозволити виокремити три рівні правової комунікації: 1) семантичний (так звана «первинна» комунікація, що передбачає наявність правового знаку і соціального суб'єкта, який сприймає його зміст); 2) прагматичний («вторинна» комунікація, що по-іншому можна назвати міжсуб'єктними правовідносинами); 3) синтактичний (можна вважати комунікацією тільки умовно, бо тут вступають у «спілкування» самі правові знаки між собою, це, по суті, їх взаємоузгодження в межах однієї правової системи).

На доцільності вивчення правової комунікації через посередництво саме семіотики наголошує український вчений, широко відомий за кордоном, А. Мережко. Він, зокрема, наголошує, що «без семіотики права була б неможливою соціальна комунікація... в цьому, очевидно, і полягає функція юридичної семіотики – забезпечення юридичної комунікації у процесі розподілу прав та обов'язків у суспільстві» [див.: 15; 16].

Правова комунікація має передбачати триєдину основу – інформування про волю держави, готовність до взаємопорозуміння соціальних суб'єктів і взаємоузгодження держави і громадян, що веде до можливо-

го коригування правосвідомості. Правова комунікація виконує також пізнавальну функцію: орієнтуючи правотворців і правосприймачів на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння, спрямовує обох на конституювання єдиного підходу до розуміння правомірності.

Четвертим підходом до аналізу правової комунікації доцільно взяти типізацію моделей комунікації загалом. Вони, звичайно, дещо відтворюють уже попередньо сказане, але виділяють власне те, що дає підстави вважати право знаковою моделлю правової реальності, а саму правову реальність – типом комунікації. Всі відомі теорії комунікації, якщо ввести їх у контекст права, дають підстави вважати право однією з комунікативних моделей правової дійсності, яка пропонує певний спосіб упорядкування (врегулювання) соціальних відносин у межах цієї дійсності (правового поля чи простору) через відтворення взірців правової поведінки соціальних суб'єктів.

Висновки

Правова комунікація передбачає передачу та сприйняття (розуміння) знаків. У такому випадку право буде певним функціональним типом мовлення, а правова поведінка – рефлексивною дією у відповідь на сприйняте. Але не тільки між правом і соціальними суб'єктами відбувається правова комунікація, вона радше реалізується між самими суб'єктами правовідносин через посередництво права як системи правил поведінки (своєрідної соціальної гри).

Тож правова комунікація є засадничим принципом правової організації соціальних суб'єктів, що відбувається завдяки використанню певних знаків та знакових конструкцій, а правова поведінка при цьому виступає інструментальною предметною діяльністю, що опосередковується певними правилами.

Література

1. Поляков А.В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование): дисс. на соискание науч. степени доктора юрид. наук в виде науч. доклада: специальность 12.00.01 / Андрей Васильевич Поляков. – СПб., 2002. – 94 с.

АНОТАЦІЯ

У контексті права здебільшого розглядають правовідносини як різновид комунікації. Автор поглибила такий підхід і запропонувала розглянути засоби, завдяки яким відбувається правова комунікація, зокрема правові знаки. Завдяки функціональному призначенню правових знаків можлива передача інформації від держави соціальним суб'єктам (у формі правових норм), а також між самими соціальними суб'єктами, які переводять комунікацію у предметну діяльність – правовідносини.

SUMMARY

In the context of law is mainly examined by legal relationships as variety of communication. Author deepened such approach and suggested to consider facilities which legal communication is due to, in particular legal signs. Due to the functional setting of legal signs is possible an information transfer from the state to social subjects (in form legal norms), and also between social subjects, which translate communication in subject activity – legal relationships.

2. Честнов И.Л. Принцип диалога в современной теории права: Проблемы понимания: дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук: специальность 12.00.01 / Илья Львович Честнов. – СПб., 2002. – 322 с.

3. Єрмоленко А. Комунікативна практика філософія / А. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.

4. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики: [монографія] / Ф.С. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.

5. Токарська А.С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спеціальність 12.00.12 / Антоніна Семенівна Токарська. – К., 2008. – 38 с.

6. Балинська О.М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: [монографія] / О.М. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 212 с.

7. Балинська О.М. Семиотика права: монографія / О.М. Балинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.

8. Крейдлин Г.Е. Семиотика, или Алфавит общения: [учеб. пособие] / Г.Е. Крейдлин, М.А. Кронгауз. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 5-е изд. – 240 с.

9. Иойрыш А. Правовые и этические проблемы клонирования человека / А. Иой-

риш // Государство и право. – 1998. – № 11. – С. 87-93.

10. Философия права Льва Петражицкого // Кодекс. Правовой научно-практический журнал. – 2000. – № 1. – С. 10-11.

11. Пустой знак // Энциклопедия современной эзотерики: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filosofi-online.ru/filosofskij-slovar/524-pustoj-znak.html>

12. Лебедев М.В. Стабильность языкового значения / М.В. Лебедев; изд. 2-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 168 с.

13. Бронуэн М. Словарь семиотики / М. Бронуэн, Фелицитас Р. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с.

14. Моррис Ч. Основания теории знаков / Ч. Моррис // Семиотика: Антология / Сост. Ю. С. Степанов; изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 45-97.

15. Мережко А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): [монографія] / А. Мережко. – Одесса: Фенікс, 2012. – 244 с.

16. Мережко А. Юридическая семиотика и юридическая герменевтика / А. Мережко // Государственная практика: Газета украинских юристов: [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.pravo.ua/article.php?id=10001433>